

A társadalmi viszony fogalmának értelmezései

Farkas Zoltán

A társadalmi viszony fogalma a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek egyik legjelentősebb fogalma, azonban közel sem alakult ki egyetértés e fogalom meghatározásában, illetve értelmezésében. E tanulmány első részében a szociológia klasszikusainak és – ebből a szempontból szintén klasszikusnak tekinthető – Tönniesnek a felfogására utalunk. A második részben azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi viszony fogalmának különböző értelmezései szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz; és ebből a szempontból megkülönböztetjük a társadalmi viszony fogalmának normativista, strukturalista vagy kategoriális, kreativistá, fenomenalista és hálózatelméleti értelmezését.

1. A társadalmi viszony fogalmának klasszikus értelmezései

Marx az emberek közötti társadalmi viszonyok anyagi vagy dologi természetét hangsúlyozza, felfogása szerint „materialisztikus összefüggés van az emberek között”.¹ Máshol erről így ír: „Amikor állami (itt értsd: társadalmi – F. Z.) állapotokat vizsgálunk, túlságosan nagy a kísértés arra, hogy a viszonyok dologi természetét figyelmen kívül hagyjuk és mindent a cselekvő személyek akaratával magyarázzunk. Vannak azonban olyan viszonyok, amelyek meghatározzák mind a magánembereket, mind az egyes hatóságok cselekedeteit, és annyira függetlenek tőlük, mint a légzés módszere.”² A szóban forgó szerző a társadalmi viszonyok anyagi, dologi vagy objektív természetét azonban elméletileg nem tisztázta, és a társadalmi viszonyokat tulajdonképpen mint termelési viszonyokat, azaz mint tulajdonviszonyokat, munkamegosztási viszonyokat, és az ezekkel összefüggő osztályviszonyokat értelmezte.³

Ferdinand Tönnies emberek közötti viszonyokra vonatkozó felfogásával kissé részletesebben foglalkozunk. A szóban forgó szerző az emberek közötti viszonyt emberi akaratok viszonyaként értelmezi, amely „kölcsonös hatást jelent, amennyiben az egyik oldal tesz vagy ad valamit, amit a másik fél elszenvad vagy elfogad”.⁴ Felfogása szerint az emberek közötti viszonyok – hatásaikat tekintve – lehetnek pozitívák vagy negatívák, de Tönnies érdeklődése a pozitív, illetve a „kölcsonösen igenlő” viszonyokra irányul, és e viszonyokon belül tesz különbséget a közösségi viszonyok és a társadalmi viszonyok között.⁵ Meghatározása szerint a közösségi viszony valóságos és szerves, személyes jellegű, bizalmat és egyetértést magában foglaló viszony az emberek között. A társadalmi viszony mechanikus, személytelen jellegű, egymástól független emberek pusztá egymásmellettsége, akik időlegesen szerződést kötnek egymással.⁶

¹ MARX–ENGELS 1977. 30.

² MARX 1957. 176.

³ MARX 1978

⁴ TÖNNIES 1983. 9.

⁵ Uo.

⁶ TÖNNIES 1983. 10–11.

A közösségi viszony lényegében megértés és egyetértés, kölcsönös és közös érzület, amely összetartja az egyének adott körét.⁷ A közösségi viszony a vér közössége, a hely közössége vagy a szellem közössége alapján alakul ki; ennek megfelelően három fő formája a rokonság, a szomszédság és a barátság. A közösségi viszony legfőbb gyökere a testi, vegetatív élet összefüggése a születés révén; a legerősebb közösségi viszony az anya és gyermeke, a házastársak és a testvérek közötti viszony. A hely közössége főleg az együttlakást, a lakott terület és a termőföld közös birtoklását vagy közelségét jelenti. A szellem közössége a barátság, amely alapulhat például a foglalkozás azonosságán vagy hasonlóságán. Közösségi viszony azonban lehet úr és szolga között is, amennyiben az úr erejét az alávetett javára vagy az alávetett akaratának megfelelően használja. Közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összességként, azaz közösségként értelmezhető – Tönnies felfogása szerint – például a vallási közösség, a falu, a kisváros, a törzs, a család, a céh, a művészeti és a kézműves szövetség vagy egyesülés.⁸

A társadalmi viszonyban az egyének nem állnak egymással lényegi kapcsolatban, egymástól elkülönülten léteznek, és állandó feszültség van közöttük. Mindenki védekezik a másokkal való érintkezéssel és a birodalmába való belépéssel szemben, mert ezt ellenséges cselekvésként értékeli. A társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének „akaratai és területei számos kapcsolatban vannak egymással, s mégis egymástól függetlenek, és kölcsönös belső behatások nélkül maradnak”. Az adott egyének azonban időnként szerződést, és ennek révén egységes akaratot hoznak létre, amely a cserében nyilvánul meg, és amelynek hatálya a csere befejezéséig tart. A társadalmi viszony létrejötté tehát nem előfeltételez mást, mint nagyszámú egyén meglétét, akik képesek valamit szolgáltatni, következképpen valamit megígérni egymás számára. Valamennyi egyén a saját előnyére törekszik, és mások előnyét csak annyiban veszi figyelembe, amennyiben és ameddig az a saját előnyét előmozdítja. Az egyének közötti társadalmi viszonyokat a konvenció és a különös szerződésen kívül felfoghatjuk potenciális ellenségességként vagy olyan latens háborúként, amelytől az akaratgyesítések mint szerződések és békekötések csak időnként térnek el. Társadalmi viszonyokat találunk ilyen értelemben például az eladó és a vevő, a tőkés vállalkozó és a munkás, az uzsorás és az adós között. A társadalmi viszony tehát olyan viszony, amely nem társakat tartalmaz, amelyre nem jellemző a közös megértés, ahol nem köt össze és nem békít meg sem szokás, sem hit. „A háború állapota ez, s mindenki korlátlan szabadságáé, ahol a szabadság egymás megsemmisítésére szolgál, egymás önkényes felhasználására, kirablására és leigázására, vagy pedig, előnyeinek felismerése miatt, a szerződésekhez és szövetkezésekhez való csatlakozásra.”⁹

Mint már említettük, Tönnies az emberek közötti viszonyt emberi akaratok viszonyaként értelmezi; és a közösséghez, illetve a közösségi viszonyhoz a lényegakaratot, a társadalomhoz, illetve a társadalmi viszonyhoz a választóakaratot kapcsolja. Az akaratot tevékenységek okaként, illetve kiváltójaként értelmezi, amelyből a szubjektum meghatározott viselkedésére következtethetünk. A lényegakarát az emberi test pszichológiai (lelki) megfelelője, az élet egységének alapelve, a múlton alapszik és az adott személyre jellemző. A választóakarát a gondolkodás egyik képződménye, megelőzi azt a tevékenységet, amelyre vonatkozik, és kívül marad rajta. A lé-

⁷ TÖNNIES 1983. 30.

⁸ TÖNNIES 1983. 15–27., 32–35., 55., 264.

⁹ TÖNNIES 1983. 57–59., 73–74., 66. 317.

nyegakarát szubjektuma önmagában vett egységet képez, a választóakarát szubjektuma viszont csak külsőleg meghatározott, mechanikus egységnek tekinthető. Ha a lényegakarát határozza meg a cselekvést, „az ember úgy cselekszik, amilyen a kedve, ahogyan megszokta, végül ahogy jónak látja”. A lényegakarát három fő formája a tetszés, a szokás és az emlékezet. Ami egy személy tetszéséhez, szokásához és emlékezetéhez tartozik, természetétől fogva megfelel az adott személy sajátos tartalmainak, és egy egészet vagy egységet alkot vele. A választóakarásban „egy gondolt cél, azaz egy elérendő tárgy vagy egy kívánt esemény az, amely azt a mértéket szolgáltatja, amely szerint a szándékolandó tevékenységeket irányítják és meghatározzák”. A választóakarát fő formái a megfontolás, a tetszés és a fogalom; fő jellemzői a törekvés, a számítás és a tudatosság. A választóakarát legfőbb jellemzője a törekvés, amelyet a szóban forgó szerző szándékok, célok és eszközök rendszereként értelmez. Ennek másik oldala a számítás, a cselekvések várható következményeinek a mérlegelése; amely inkább a cselekvések átfogó egészében mutatkozik meg, mint az egyes cselekvésekben. A tudatosság azon létezőkre, illetve e létezők hatásaira vonatkozó ismereteket, vélekedéseket foglalja magában, amelyek jelentősek az adott szándékok megvalósítása szempontjából. A választóakarát által kiváltott tevékenység áldozat, amelyet önmagáért nem szívesen, kellenlenül végzünk; kizárólag az adott célra, vagyis valamilyen élvezetre, előnyre, boldogságra gondolás az, amely az adott tevékenységre készíthető.¹⁰

Durkheim *A társadalmi munkamegosztásról* című munkájában azon a nézeten van, hogy a társadalmi viszonyokat a munkamegosztás szintje határozza meg. Mechanikus szolidaritásnak nevezi az olyan viszonyokat, amelyekre a közeli, bizalmas, szemtől-szembeni kölcsönhatás jellemző; és ilyen viszonyok a munkamegosztás alacsony szintje esetén alakulnak ki az emberek között. A munkamegosztás magas szintje az általa organikus szolidaritásnak nevezett viszonyokat hoz létre az emberek között. Az ilyen viszonyokban az emberek kölcsönösen függővé válnak egymástól és a kölcsönhatások kevésbé személyesek.¹¹ A mechanikus szolidaritás tehát a valóságban tulajdonképpen Tönnies közösségi viszonyainak, az organikus szolidaritás Tönnies társadalmi viszonyainak felel meg. Fentebb láttuk azonban, hogy Tönnies ezzel ellentétes értelemben használta az organikus és a mechanikus kifejezéseket, és a közösségi viszonyt tekintette organikus természetűnek, a társadalmi viszonyt mechanikusnak.

A társadalmi viszony fogalmához hasonló értelemben Weber társadalmi kapcsolatról beszél: „Társadalmi kapcsolatról beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően egymáshoz igazodik, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja. A társadalmi kapcsolat tehát teljes egészében és kizárólag azt az esélyt jelenti, hogy a cselekvés (értelme szerint) megadható társadalmi cselekvésként játszódik le.”¹² Weber a tágabb értelemben vett társadalmi kapcsolatokon belül különbözteti meg a közösségi kapcsolatokat és a társulási kapcsolatokat. „Közösségnek nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést – az egyes esetben, vagy az esetek nagy átlagában, vagy a tiszta típusban – a résztvevők szubjektíve átértzett (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi. Társulásnak nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált érdekkiegyenlítődesen vagy ugyanígy motivált érdekkapcsolódáson alapuló beállított-

¹⁰ TÖNNIES 1983. 239., 117–119., 229., 133., 125–135., 137.; 143.; 145–151., 153.

¹¹ DURKHEIM 1986. 51–80.

¹² WEBER 1987. 54.

ság jellemzi.¹³ A közösségi kapcsolat és a társulási kapcsolat tehát Webernél a valóságban tulajdonképpen megfelel annak, ahogyan Tönnies értelmezte a közösségi viszony és a társadalmi viszony fogalmát, és Weber hivatkozik is Tönnies munkájára és szóban forgó fogalmainra.

2. A viszonyfogalom és a szociológiai szemléletmód – a normativista és a strukturalista viszonyfogalom

A társadalmi viszony fogalma meglehetősen tisztázatlan és sokértelmű fogalom a mai szociológiai elméleti irodalomban. Úgy tűnik azonban, hogy a társadalmi viszony fogalmának különböző értelmezései öt fő típusba sorolhatók, amelyek szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz.¹⁴ Így megkülönböztethetjük a társadalmi viszony fogalmának normativista, strukturalista vagy kategoriális, kreativista, fenomenalista és hálózati elméleti értelmezését. *A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszonyokat általában szerepviszonyokként értelmezik, amelyekben szerepek, illetve szerepelvárások kapcsolódnak tartósan össze az egyének között.* Ez az értelmezés főleg Parsons felfogására vezethető vissza, amely szerint a társadalmi viszonyok tartalmát a szerepeket alkotó elvárások és szankciók kölcsönössége vagy egymást kiegészítő jellege képezi. A szerepeknek egy adott alkotórésze szankciót jelent az egyik fél számára és szerepelvárást a másik fél számára, illetve fordítva. A szóban forgó felfogás szerint a társadalmi viszonyok mint szerepviszonyok azáltal válnak tartóssá, hogy egy közös értékrendszerbe integrálódnak.¹⁵

Tönnies közösségi viszonyok és társadalmi viszonyok közötti megkülönböztetéséhez hasonlóan Parsons és Shils megkülönbözteti egymástól egyrészt a kifejező (expresszív) szerepviszonyokat vagy kölcsönhatásokat, amelyek az egyének számára közvetlen kielégülést eredményeznek; másrészt az instrumentális szerepviszonyokat vagy kölcsönhatásokat, amelyek nem foglalják magukban az egyének közvetlen kielégülését.¹⁶ Ebben a felfogásban tehát a kifejező szerepviszonyok a valóságban a Tönnies fogalmi szerinti közösségi viszonyoknak, az instrumentális szerepviszonyok a társadalmi viszonyoknak felelnek meg.

A szimbolikus interakcionizmus normativista-kreativista felfogását képviselő Goffman megfogalmazásában „a szociológia a szerepeken át közelít a viszonyok kérdéséhez. [...] Azok, akikkel az egyén egy bizonyos szituáció-típusban közösen cselekszik, vele (az adott egyénnel – F. Z.) szerep-viszonyban vannak.”¹⁷ A szóban forgó szerző a társadalmi viszonyokon mint szerepviszonyokon belül megkülönbözteti a lehorgonyzott (személyes) és az anonim (személytelen) viszonyokat. A szerepet játszó egyénnel szemben álló másvalaki-szerepek összességét Goffman szerephálóknak nevezi. Az orvos szerephálójához például kollégák, nővérek, betegek és kórházi hivatalnokok tartoznak. A szóban forgó szerző felfogása szerint „azok a szabályok, melyek az egyént szerephálója valamely szerepéhez kapcsolják, sajátos és konfliktusmentes kapcsolatban állnak egymással”.¹⁸

¹³ WEBER 1987. 66.

¹⁴ A szociológiai szemléletmód típusaihoz lásd: FARKAS 2010. 16–53.

¹⁵ PARSONS 1951. 25, 38–40; PARSONS–SHILS 1951. 191–192.

¹⁶ PARSONS–SHILS 1988. 21–23.

¹⁷ GOFFMAN 1981. 352.

¹⁸ GOFFMAN 1981. 252–261., 10–11.

A normativista szemléletmódnak felel meg Peter Winch felfogása is, amely szerint „a társadalmi viszonyok voltaképpen csak az adott társadalomban érvényes eszmékben és eszmék révén léteznek; ...a társadalmi viszonyok ugyanabba a logikai kategóriába tartoznak, mint az eszmék közötti viszonyok”.¹⁹ E szerint „az embereket egymáshoz fűző társadalmi viszonyok és a cselekvéseikben megtestesült eszmék voltaképpen egyazon dolgok”. Tehát „minden új beszédmódból – ha van annyira fontos, hogy új eszmének minősítsük – a társadalmi viszonyok új elrendeződése fakad [...] Ha az embereket egymáshoz fűző társadalmi viszonyok csak eszmékben és eszmék révén léteznek, akkor – mivel az eszmék viszonyai benső viszonyok – a társadalmi viszonyoknak is szükségképpen sajátos fajtájú benső viszonyoknak kell lenniük.”²⁰

A normativista viszonyfogalomhoz képest a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszony fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk. *Főleg a strukturalista szemléletmódot képviselő elméletekben elfogadott kategoriális viszonyfogalom értelmében a társadalmi viszonyok az egyének meghatározott kategoriális csoportjai közötti, tartalmukat tekintve tisztázatlan összefüggések, illetve részben érdekviszonyok és erőviszonyok.* Ezt az értelmezést a társadalmi viszony kategoriális fogalmának nevezzük, amellyel jellemzően a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben találkozhatunk. Ilyen értelemben beszélhetünk például a különböző társadalmi osztályok (pl. a tőkések és a munkások), a különböző munkamegosztási csoportok, a beosztottak és a vezetők, a férfiak és a nők, az idősek és a fiatalok stb. közötti társadalmi viszonyokról. Ebben a felfogásban a társadalmi viszonyok tartalma elméletileg meghatározatlan, tisztázatlan. Valóságos tartalmukat tekintve e viszonyok igen különböző természetűek lehetnek, mint például munkamegosztási viszonyok, tulajdonviszonyok, jövedelmi viszonyok, lakásviszonyok, egészségügyi viszonyok, befolyási viszonyok, érdekviszonyok, erőviszonyok vagy hatalmi viszonyok stb.

A szűkebb értelemben vett konfliktuselméletekben a társadalmi jelenségek, különösen a társadalmi konfliktusok magyarázatában az erőviszonyok, illetve a hatalmi viszonyok és az érdekviszonyok elemzésére helyezik a hangsúlyt.²¹ Ezt figyelembe véve magától értetődőnek tűnne, ha a konfliktuselmélet képviselői bizonyos értelemben erőviszonyokként és érdekviszonyokként határoznák meg a társadalmi viszony fogalmát; azonban a szóban forgó elméletekben nem ezzel az értelmezéssel találkozhatunk.

Például John Rex a társadalmi viszony mint szerepviszony felfogáshoz hasonlóan értelmezi a szóban forgó fogalmat; felfogása szerint két fél között a társadalmi viszony egymás viselkedésére vonatkozó elvárásokból épül fel. E szerint két fél között akkor van társadalmi viszony, ha az egyik fél elvár bizonyos viselkedést a másik féltől, tekintet nélkül az előbbi fél szándékaira és az utóbbi tényleges viselkedésére. Az adott társadalmi viszonyban van bizonyos valószínűsége annak, hogy a másik fél valóban az elvárásnak megfelelően fog cselekedni, de nem feltétlenül fog így cselekedni.²²

Bourdieu igen homályosan fogalmazva utal valamilyen viszonyfogalomra: „A kívülről közvetlenül látható létezők – legyen szó egyénekről vagy csoportokról – a különbségben és a kü-

¹⁹ WINCH 1988. 124.

²⁰ WINCH 1988. 115–117.

²¹ DAHRENDORF 1976; REX 1961

²² REX 1961. 51–52.

lönbség által léteznek és maradnak fenn, vagyis helyzetüket mindig a legvalódibb valóság (a skolasztikában az *ens realissimum*), a társadalmi tér viszonyai határozzák meg, amelyek bármennyire is láthatatlanok és empirikusan nehezen megjeleníthetőek, mégis szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését.”²³

Ha a társadalmi viszony fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok között megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokra, és a kölcsönhatásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi viszony fogalmának normativista és strukturalista értelmezésében a következő legfőbb problémákat látjuk. A társadalmi viszony fogalmának normativista értelmezésével szemben főleg azt a problémát fogalmazzuk meg, amit általában a normativista szemléletmóddal kapcsolatban a *Társadalomelmélet* negyedik fejezetében (2.2.A; 3.1B), az ötödik fejezetében (2.2Bc; 3.2Bc) és a hatodik fejezetében (1.2Ac; 2.1Bb; 2.2Ca) felvetettünk.²⁴ Nevezetesen azt, hogy a szabályok, illetve az intézmények nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak. Tehát a szabályokból kiértezhető szerepvizonyok elemzéséből elvileg nem kaphatunk kielégítő magyarázatot a társadalmi kölcsönhatásokra és általában a társadalmi jelenségekre.

A strukturalista vagy kategoriális viszonyfogalom fő problémáját abban látjuk, hogy e felfogásban elméletileg tisztázatlan a társadalmi viszony lényegi társadalmi tartalma. Nem tudhatjuk, hogy mi az a lényegi közös szempont, amely alapján a társadalmi osztályok, a munkamegosztási kategóriák, a nemek, a korcsoportok stb. közötti, a legkülönbözőbb szempontok szerinti összefüggéseket egyaránt társadalmi viszonyoknak tekinthetjük. A strukturalista viszonyfogalom esetleg jó szolgálatot tehet az empirikus szociológiai kutatásokban, azonban az említett probléma miatt a társadalmi jelenségek általános elméleti szintű magyarázatára nem alkalmas.

3. A kreativistista és a racionalista viszonyfogalom

Az individualista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszonyokat nem tekintik eleve – a megfigyelhető cselekvésektől és kölcsönhatásoktól függetlenül – létezőknek, amelyek meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és a társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásait. Individualista felfogásban a társadalmi viszonyok vagy olyan tudati viszonyok az egyének között, amelyeket az egyének a mindenkori kölcsönhatások során alakítanak ki egymás között; vagy olyan viszonyok az egyének között, amelyek a megfigyelhető cselekvések eredményeként alakulnak ki, illetve amelyeket a megfigyelhető cselekvések és kölcsönhatások alkotnak. *A kreativistista viszonyfogalom értelmében a társadalmi viszonyok az egyének közötti tudati viszonyok, és az adott kölcsönhatásokban részt vevő egyének maguk alakítják ki tudati-társadalmi viszonyaikat egy közös értelmezési folyamatban; illetve e szemléletmódra jellemző, de más felfogásban a társadalmi viszonyok az adott egyének között megfigyelhető kölcsönhatások.*

²³ BOURDIEU 2002. 44.

²⁴ FARKAS 2010

A fenomenológiai szociológia képviselői a társadalmi viszonyok tudati természetét hangsúlyozzák. Schütz esetenként a társadalmi viszony kifejezés jelentéséhez hasonló értelemben társadalmi kapcsolatról beszél. Felfogása szerint: „Valamennyi társadalmi kapcsolat prototípusa a motívumok szubjektumok közötti (*intersubjective*) összekapcsolódása. Ha én elképzelem – tervezvén a cselekvésemet –, hogy te meg fogod érteni a cselekvésemet, és ez a megértés bizonyos reakcióra fog készíteni téged, én előre látom, hogy saját cselekvésem „azon célból” (*in-order-to*) motívumai a te reakcióid „kiváltó” (*because*) motívumaivá válnak, és fordítva.”²⁵

Schütz, valamint Schütz és Luckmann megkülönbözteti a mi-viszonyt, illetve a mi-kapcsolatot és a ti-viszonyt, illetve a ti-kapcsolatot az emberek között. A mi-viszonyban az egyének közvetlen személyközi kölcsönhatásban állnak egymással, és az egymás iránti beállítottságuk főleg a közvetlen tapasztaláson alapszik. A ti-viszonyban az egymás számára személy szerint ismeretlen egyének állnak egymással kölcsönhatásban, és az egymás iránti beállítottságuk főleg a tipizáláson alapszik.²⁶ A szóban forgó szerzők felfogása szerint az emberek közötti viszonyokat, illetve kapcsolatokat jellemző legfontosabb változó az anonimitás foka, és a viszony vagy kapcsolat anonimitása fordítottan arányos tartalmi telítettségével.

Blumer – a kreativista szemléletmódot képviselő – szimbolikus interakcionista elméletében a társadalmi viszony fogalmát a kölcsönhatás fogalmához hasonlóan értelmezi; és felfogása szerint a társadalmi viszonyok magukban foglalják az olyan kölcsönhatásokat, mint együttműködés, konfliktus, dominancia, kizsákmányolás, megegyezés stb. E felfogás szerint „a társadalom lényege a cselekvés állandó folyamatában van, nem a viszonyok rögzített struktúrájában. Cselekvés nélkül az emberek közötti viszonyok bármely struktúrája értelmetlen. Meg kell érteni, hogy a társadalmat az azt alkotó cselekvések fogalmaiban kell szemlélni és megragadni.”²⁷

Habermas érdeklődésének középpontjában az általa úgynevezett kommunikatív társadalmi viszonyok állnak; felfogása szerint a kommunikatív társadalmi viszonyok olyan viszonyok az emberek között, amelyekben teljesülnek a diskurzus kommunikatív előfeltételezései.²⁸ Azaz a kölcsönhatásokban mint diskurzusban részt vevő egyéneknek el kell ismerniük a nyelvi kommunikációban rejlő – az objektív igazságra, a normatív helyességre és a szubjektív hitelességre vonatkozó – érvényességi igényeket. Előfeltételezniük kell az – Apel által úgynevezett – ideális kommunikációs közösséget, amely az egyetértés kialakításának az ideális körülményeivel jellemezhető.²⁹ A szóban forgó szerző felfogása szerint a diskurzust elvileg kommunikatív cselekvések alkotják, amelyek racionális érvelés révén irányulnak az egyének adott körében az egyetértés kialakítására. Tehát a diskurzus során az egyetértés kialakulását nem befolyásolhatják külső hatások, manipulációk és kényszerítések.³⁰ Habermas szerint azonban a kommunikatív társadalmi

²⁵ SCHÜTZ 1964. 14.

²⁶ SCHÜTZ 1962. 164.; SCHÜTZ 1964. 24–56.; SCHÜTZ–LUCKMANN 1984

²⁷ BLUMER 1969. 67–68., 71.

²⁸ HABERMAS 1996. 322–325. Habermas általános elmélete – a kommunikatív cselekvés elmélete – a normativista és a kreativista szemléletmód határterületén értelmezhető.

²⁹ HABERMAS 1987. 58–59.; HABERMAS 1993 48–54.; HABERMAS 1996. 4–5., 18., 322–323.; APEL 1992/a 51., 56., 60–62.; APEL 1992/b 84–86., 93., 109.

³⁰ HABERMAS 2001. 180–181., 198.

viszonyok modellje csak egy metodológiai elképzelés, és az összetett társadalmak sohasem felelhetnek meg a tisztán kommunikatív társadalmi viszonyok modelljének.³¹

Luhmann az emberek közötti viszony vagy a társadalmi viszony fogalmához hasonló értelemben használja az emberek közötti kölcsönös áthatás (interhuman interpenetration) fogalmát. Az emberek közötti kölcsönös áthatáson azt érti, hogy az egyik emberi lény összetettsége jelentős egy másik emberi lény számára, és fordítva.³² Ezen belül meghittségnek (intimacy) vagy meghitt viszonyoknak nevezi az emberek közötti kölcsönös áthatást, amikor a személyes tapasztalatok és a testi viselkedés újabb és újabb területei válnak elérhetőkké és jelentősekké a másik emberi lény számára, és viszont.³³ Luhmann elméletében a valóságos társadalmi viszonyok értelmezéseként is felfoghatjuk a kettős sematizálásnak a leírását. Úgy tűnik, hogy e szerint úgy is felfoghatjuk a társadalmi viszonyt, mint rendszerek adott kettős séma vagy kettős kód általi összekapcsolódása. A szóban forgó szerző felfogása szerint a kommunikáció tartalmát képező információk elfogadását és a kölcsönhatásban álló felek cselekvéseinek az egymáshoz igazítását jelentős mértékben elősegítik az úgynevezett kettős sémák vagy kettős kódok.³⁴

Már fentebb is volt szó a társadalmi viszony fogalmának olyan értelmezéséről, amely szerint a társadalmi viszonyok bizonyos értelemben a megfigyelhető társadalmi kölcsönhatások. A társadalmi viszonyt ezt a felfogást mi fenomenalista viszonyfogalomnak nevezzük. *A fenomenalista viszonyfogalom értelmében – amely főleg a racionalista szemléletmódban elfogadott – a társadalmi viszonyok az egyének vagy csoportok között megfigyelhető rendszeres kölcsönhatások, illetve adott kölcsönhatásokra vonatkozó irányultságok vagy törekvések.* A társadalmi viszony fenomenalista fogalma széles körben elfogadott a szociológiai irodalomban. Nemcsak a racionalista elméletekben, hanem esetenként a normativista, a strukturalista vagy a kreativisták szemléletmódhoz kapcsolódva, valamint a társadalmi hálózatelemzésben is találkozhatunk a fenomenalista viszonyfogalommal.

A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy ismeretelméleti szempontból beszélünk fenomenalista viszonyfogalomról, amely nem azonos a fenomenológiai szociológia képviselői által elfogadott viszonyfogalommal. A szóban forgó fogalom egyik megfogalmazása szerint „a társadalmi viszony meghatározott platform alapján két partner között létrejött, normák által szabályozott kölcsönös egymáshatások rendszere”.³⁵ Laumann felfogásában: „Társadalmi viszonyoknak minősül minden olyan kapcsolat a különböző társadalmi pozíciók betöltői között, amely pozitív, semleges vagy negatív jellegű kölcsönös, de nem szükségképpen szimmetrikus irányultságot foglal magában.”³⁶ Rex felfogása szerint a társadalmi viszonyt bizonyos szempontból cselekvések alkotják. Az egyik fél számára a másik fél cselekvései lehetnek eszközök vagy feltételek, de lehetnek önmagukban vett célok is. A szóban forgó szerző szerint alapvetően két fajta társadalmi viszonyt különböztethetünk meg egymástól: az egyik az instrumentális viszony,

³¹ HABERMAS 1996. 326.

³² LUHMANN 1995. 223. Luhmann rendszerelmélete a normativista-kreativista szemléletmód képviselőjé nek is tekinthető, de Luhmann szemléletmódja közelebb áll a kreativisták, mint a normativista szemléletmódhoz.

³³ LUHMANN 1995. 224.

³⁴ LUHMANN 1995. 233.

³⁵ SZCZEPANSKI 1968. 102.

³⁶ LAUMANN 1988. 16.

amelyben az egyik fél számára a másik fél cselekvései eszközök; a másik a nem-instrumentális viszony, amelyben a felek cselekvései egymás számára önmagukban vett célok.³⁷

A racionalista szemléletmódot képviselő játékelmélet érdeklődésének a középpontjában az áll, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének részéről adott preferenciákat és alternatívákat, valamint ezen alternatívák egyének közötti összekapcsolódásait feltételezve milyen kölcsönhatásokra következtethetünk az adott egyének között.³⁸ Tehát magától értetődőnek tűnne a racionális döntések elméletében, különösen a játékelméletben a társadalmi viszony fogalmának olyan értelmezése, amely szerint a társadalmi viszony adott preferenciákkal összefüggő alternatívák összekapcsolódása az egyének között. Azonban én még nem találkoztam a társadalmi viszony fogalmának ilyen értelmű meghatározásával; úgy tűnik, hogy jellemzően a játékelméletben is a társadalmi viszony fenomenalista fogalma elfogadott.

Ha a társadalmi viszony fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok között megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokra, és a kölcsönhatásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi viszony fogalmának kreativisták és racionalisták értelmezésében a következő legfőbb problémákat látjuk. Amennyiben tapasztalataink alapján eleve feltételezzük, hogy léteznek az emberek tudatán kívül lévő és tartós, valamint a megfigyelhető kölcsönhatásoktól viszonylag függetlenül létező összefüggések az egyének (és csoportok) között, amelyek alapvetően vagy nagyrészt meghatározzák az adott egyének (és csoportok) közötti társadalmi kölcsönhatásokat, akkor a társadalmi viszony kreativisták felfogásának a legfőbb problémája az, hogy nem fejezi ki, illetve kifejezetten tagadja ezeket az összefüggéseket.

A fenomenalista viszonyfogalom fő problémája, hogy elvileg nem teszi lehetővé a társadalmi kölcsönhatások oksági magyarázatát, hanem csak diszpozíciós magyarázatát vagy leírását. Az oksági magyarázatnak ugyanis eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének, amely magában foglalja a tapasztalati függetlenség követelményét is.³⁹ A fenomenalista viszonyfogalom esetében viszont a fogalmat a társadalmi viszony következményeinek tekintett kölcsönhatásokra hivatkozva, vagy eleve mint kölcsönhatásokat határozzák meg.

4. A hálózateleméleti viszonyfogalom

A társadalmi hálózatelemzés egyes képviselőinek – köztük az itt idézendő szerzőnek – a felfogása szerint a társadalmi hálózatelemzés nem egy sajátos társadalomelmélet, hanem a társadalmi viszonyok vagy kapcsolatok, illetve a társadalmi struktúra empirikus kutatására szolgáló sajátos módszerek készlete; de a hálózatelemzés magában foglalja a társadalmi élet struktúrájára vonatkozóan egy sajátos elméleti irányultságot is. Mások szerint a hálózatelemzés empirikus kutatási módszereihez kapcsolódóan hálózatelemletről mint sajátos társadalomelmületről, vagy legalább ilyen elmélet kidolgozásának a lehetőségéről is beszélhetünk.⁴⁰ Bizonyára a hálózatelemzés mai állapotára vonatkozóan is érvényes az a megfogalmazás, hogy a hálózatelemzésben inkább elmé-

³⁷ REX 1961. 86–87. Bár konfliktuselméletében Rex alapvetően a strukturalista szemléletmódot képviseli, felfogása a szóban forgó szempontból közelebb áll a racionalista szemléletmódhoz.

³⁸ Pl.: GIBBONS 2005

³⁹ WRIGHT 1987. 120–122.

⁴⁰ SCOTT 2009. 36–37.

leti kezdeményekről, egyedi építőkövekről, mint egységes elméletről beszélhetünk; azonban a hálózatelemzésben mégis kialakulni látszik egy viszonylag új szociológiai szemléletmód és paradigma, más szociológiai szemléletmódokhoz képest.⁴¹

Emirbayer egy relációs (*relational*) szemléletmódot lát kialakulni a szociológiában, mind a szociológiaelmélet, mind az empirikus kutatás – különösen a társadalmi hálózatelemzés – területén, amelynek a kezdetei már a szociológia egyes klasszikusainál megtalálhatók. Felfogása szerint a „relációs szociológia” képviselői elutasítják azt az elképzelést, hogy feltételezhetünk egymástól elkülönült, eleve adott cselekvőket mint a szociológiai elemzés alapvető kiindulópontjait; a relációs szemléletmód szerint az egyének elválaszthatatlanok azoktól a tranzakciós összefüggésektől, illetve kapcsolatoktól, amelyekbe bele vannak ágyazva.⁴²

A társadalmi hálózatelemzés legjellemzőbb vonásának ezen irányzat képviselői azt tekintik, hogy a hálózatelemzés a cselekvők közötti társadalmi viszonyoknak vagy kapcsolatoknak, e kapcsolatok mintázatának az elemzésére helyezi a hangsúlyt, és a társadalmi kapcsolatokból magyarázza a cselekvők társadalmi magatartását és általában a társadalmi jelenségeket.⁴³ *A társadalmi hálózatelemzés központi fogalma a társadalmi viszony vagy kapcsolat fogalma, de a szóban forgó fogalomban rejlik a hálózatelemzés legfőbb elméleti problémája is: a társadalmi viszony vagy kapcsolat fogalmának tisztázatlansága és többértelműsége.*

Kell (illetve kellene – F. Z.) lennie valamiféle egyetértésnek a hálózatelemzés művelőinek a körében a tekintetben, hogy milyen típusú és fajtájú viszonyokkal vagy kapcsolatokkal találkozhatunk a társadalmi életben.⁴⁴ Azonban a társadalmi hálózatelemzés társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogása egészében véve nagyon változatos; a hálózatelemzés képviselőinek a körében nagyrészt találkozhatunk az eddig tárgyalt legkülönbözőbb felfogásokkal, amelyek az egyes szociológiai szemléletmódokra jellemzőek.

A hálózatelemzésben a valamilyen értelemben vett viszonyfogalom jelölésére talán főleg a társadalmi kapcsolat (*relationship*) kifejezést használják; de e fogalom tisztázatlanságát és többértelműségét az is jelzi, hogy nagyrészt felváltva és tetszés szerint használják a viszony, a kapcsolat vagy összefüggés és a kötés (*relation, relationship, connection, contact, tie*) kifejezéseket.⁴⁵ Az empirikus elemzésekben ezek a társadalmi viszonyok vagy kapcsolatok lehetnek érzelmi viszonyok, vérségi, rokonsági kapcsolatok, rendszeres kölcsönhatások (pl. egyazon tevékenységben vagy eseményben való részvétel, anyagi javak átadása, illetve cseréjét stb.), kommunikációk, illetve információk cseréje, támogatás bizonyos javak megszerzésében, térbeli összeköttetések, formális (munkatársi, vezető-beosztott) viszonyok.⁴⁶ A társadalmi kapcsolatok befolyásolják a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének beállítottságait, értékeit, elvárásait és azt, ahogyan az egyének érzékelik és értelmezik társadalmi környezetüket; ezáltal befolyásolják az adott egyének magatartását és általában a társadalmi jelenségeket.⁴⁷

⁴¹ TARDOS 1995. 77.

⁴² EMIRBAYER 2002. 124–135.

⁴³ KNOKE–KUKLINSKI 1982. 9–10.; WASSERMAN–FAUST 1994. 7.; WELLMAN 2002. 82.

⁴⁴ CSIZMADIA 2008. 288.

⁴⁵ Lásd pl.: SCOTT 2009

⁴⁶ KNOKE–KUKLINSKI 1982. 15–16.

⁴⁷ Lásd pl.: KNOKE–KUKLINSKI 1982. 13.; ERICKSON 1988; BURT 1982.; PATTISON 1994. 92–101.)

A hálózatelméletben is megtaláljuk a közösségi viszony és a társadalmi viszony közötti klaszrikus megkülönböztetéshez hasonló megkülönböztetést, de mindkét típust társadalmi viszonynak tekintve; és e szempontból különösen említésre méltó Granovetter elképzelése a gyenge és az erős kötésekről. Az említett szerző a kölcsönhatások időtartama, a kötések érzelmi intenzitása, intimitása és a kölcsönösen nyújtott szolgáltatások jellege alapján különbözteti meg a gyenge és az erős kötések egymástól. Tapasztalati szempontból nézve gyenge kötések az ismerősök között, erős kötések a barátok és a rokonok között találunk. Bár e megkülönböztetésben keveredik az adott viszony vagy kapcsolat erőssége szerinti és az adott viszony vagy kapcsolat (közösségi vagy társadalmi) természete szerinti lehetséges megkülönböztetés, az erős kötések nagyrészt a Tönnies által úgynevezett közösségi viszonyokra, a gyenge kötések viszont nagyrészt a tönniesi társadalmi viszonyokra emlékeztetnek.⁴⁸

A társadalmi hálózatelemzésben, illetve a hálózatelemzéshez kapcsolódóan –ismereteink szerint – nem jött létre olyan rendszeres elmélet, amely magában foglalná a társadalmi viszonyoknak a következetes felfogását. Ha a társadalmi viszony fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok között megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokra, és a kölcsönhatásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi viszony fogalmának a hálózatelemzésre jellemző felfogásában a következő főbb problémákat látjuk.

Mint már említettük, a társadalmi hálózatelemzés vagy hálózatelmélet legfőbb problémája a társadalmi viszony (kapcsolat, kötés) fogalmának a homályossága és többértelműsége. Egyrészt nem világos, hogy a hálózatelméleti viszonyfogalom – nevezzük ezt társadalmi viszonynak, társadalmi kapcsolatnak, kötésnek vagy másnak – vajon ugyanazokat a valóságos emberek közötti összefüggéseket hivatott kifejezni, amelyek jelölésére a szociológiában hagyományosan általában a társadalmi viszony kifejezés szolgál; vagy a hálózatelemzés, illetve a hálózatelmélet viszonyfogalma a valóságos összefüggések más körét hivatott kifejezni az előbb említett összefüggésekhez képest? Ha az utóbbi felfogást fogadjuk el, nem világos, hogy mi az a létező, amit esetleg társadalmi viszonynak nevezhetünk, és milyen ismertetőjegy alapján különböztethetjük meg a társadalmi viszonyoktól a hálózatelemzés érdeklődésének a középpontjában álló (itt így nevezve) társadalmi kapcsolatokat; valamint milyen összefüggések vannak a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok között.

A hálózatelemzés átfogó munkái olyan széles körű magyarázó funkciót tulajdonítanak a hálózatelemzésnek, amelyből úgy tűnik, hogy a társadalmi hálózatelemzés mindazon tartós összefüggésekkel foglalkozik az emberek között, amelyek jelentősek a társadalmi életben, illetve a társadalmi jelenségek magyarázatában; e szerint a társadalmi viszony, kapcsolat vagy kötés fogalma mindezeket a tartós összefüggéseket magában foglalja. A hálózatelemzés egyes képviselői érdeklődésének a középpontjában álló társadalmi viszonyok, kapcsolatok vagy kötések azonban nem azonosak a hagyományosan értelmezett társadalmi viszonyokkal. E tekintetben a legfőbb különbség a hálózatelméleti felfogás és más felfogások között az, hogy a hálózatelemzés képviselőinek az érdeklődése főleg a pozitív társadalmi viszonyokra vagy kapcsolatokra irányul anélkül, hogy a negatív viszonyok vagy kapcsolatok természetére és jelentőségére rávilágítanának.⁴⁹ Pél-

⁴⁸ GRANOVETTER 2008; GRANOVETTER 1988

⁴⁹ Vö.: BURT 1982. 22–29.

dául Granovetter a pozitív viszonyokon belül különbözteti meg egymástól a gyenge és az erős kötéseket, és problémaként fogalmazza meg azt a kérdést, hogy hogyan kezelhetők a „negatív kötések”.⁵⁰

Másrészt – az előbbi problémával összefüggésben – a hálózatelemzésben nagyrészt megjelennek a társadalmi viszony fogalmának azok a problémái, amelyek jellemzőek a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletekre, és amelyeket korábban e felfogásokkal szemben megfogalmaztunk. Például a hálózatelemzésben is számon tartják Nadel felfogását, amely szerint a társadalmi kapcsolatok szabályokból (rules) erednek, és a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének bizonyos szerepekkel is rendelkeznek egymás vonatkozásában. A szerepek azonban – felfogása szerint – a megfigyelhető cselekvéseket foglalják magukban, és a társadalmi kapcsolat azt jelenti, hogy az adott egyének mindig ugyanolyan módon cselekszenek egymás irányában.⁵¹ E felfogással szemben felvethető egyrészt az a probléma, amelyet a normativista viszonyfogalommal, másrészt amelyet a fenomenalista viszonyfogalommal szemben megfogalmaztunk. A hálózatelemzésre nagymértékben jellemző a társadalmi viszony vagy kapcsolat fenomenalista értelmezése, amely szerint a társadalmi viszonyok vagy kapcsolatok a rendszeresen megfigyelhető kölcsönhatások, illetve adott kölcsönhatásokra vonatkozó irányultságok vagy törekvések. Scott kifejezett felfogása szerint: „A társadalmi viszonyok társadalmi konstrukciók, amelyeket a csoport tagjai hoznak létre a szituáció definíciói alapján.”⁵² E megfogalmazás egyértelműen a kreativista viszonyfogalmat fejezi ki, amelynek a legfőbb hiányosságára korábban felhívtuk a figyelmet; azonban – ha egészében nézzük a szerző könyvét – az idézett szerző sem hű ehhez a felfogáshoz.

A társadalmi viszony fogalmának általános, a különböző szemléletmódra közel egyaránt jellemző értelmezésbeli problémája az emberek közötti viszonyok két alapvető típusa közötti megkülönböztetés, amely legalább Tönniesig visszavezethető, és amely különböző elnevezésekkel és különböző hangsúlyokkal mindmáig jelen van a szociológiaelméleti irodalomban. Más szerzők által – ismereteink szerint – még nem sikerült megnyugtató elméleti választ adni arra a kérdésre, hogy a társadalmi viszony fogalma vajon magában foglalja-e általában az emberek közötti viszonyokat; vagy az előbbi fogalom szűkebb az utóbbinál, azaz csupán az emberek közötti viszonyok meghatározott típusát értelmezhetjük társadalmi viszonyként. A szociológiaelméleti irodalomra általában jellemző felfogás szerint a társadalmi viszony fogalma felöleli az emberek közötti viszonyok egészét. Tehát a Tönnies által úgynevezett közösségi viszonyok és a társadalmi viszonyok tágabb értelemben egyaránt társadalmi viszonyok. Tönnies írta annak idején, hogy idézett munkájának megjelenéséig a tudományos nyelvhasználatban tetszés szerint használták a közösség és a társadalom, illetve a közösségi viszony és a társadalmi viszony kifejezéseket;⁵³ úgy tűnik azonban, hogy ez ma is jellemző a szociológiaelméleti irodalomra.

⁵⁰ GRANOVETTER 2008. 184–185. (185. 1. jegyzet).

⁵¹ NADEL 2002/a 44–47.; NADEL 2002/b 53.

⁵² SCOTT 2009. 53.

⁵³ TÖNNIES 1983. 9–10.

Bibliográfia

- APEL 1992/a
APEL, Karl-Otto: Utópia-e az ideális kommunikációs közösség etikája? Az etika, az utópia és az utópia-kritika viszonyáról. In: APEL, Karl-Otto: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Áron Kiadó, Budapest, 1992. 13–73.
- APEL 1992/b
APEL, Karl-Otto: A diszkurzus-etika határain? In: APEL, Karl-Otto: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Áron Kiadó, Budapest, 1992. 74–121.
- BLUMER 1969
BLUMER, Herbert: *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1969.
- BOURDIEU 2002
BOURDIEU, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Kiadó Budapest, 2002.
- BURT 1982
BURT, Ronald S.: *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. Academic Press, New York, 1982.
- CSIZMADIA
CSIZMADIA Zoltán: Kapcsolathálózatok és társadalmi tőkék. A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában. In: NÉMEDI Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 265–318.
- DAHRENDORF 1976
DAHRENDORF, Ralph: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Routledge–Kegan Paul, London, 1976.
- DURKHEIM 1986
DURKHEIM, Emile: *A társadalmi munkamegosztásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1986.
- EMIRBAYER 2002
EMIRBAYER, Mustafa: Manifesto for a Relational Sociology. In: John SCOTT (ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology*. Vol. I. Routledge, London–New York, 2002. 123–158.
- ERICKSON 1988
ERICKSON, Bonnie H.: The Relational Basis of Attitudes. In: Barry WELLMAN–Stephen D. BERKOWITZ (eds.): *Social Structures. A Network Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 99–121.
- FARKAS 2010
FARKAS Zoltán: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2010.
- GIBBONS 2005
GIBBONS, Robert: *Bevezetés a játékelméletbe*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005.
- GOFFMAN 1981
GOFFMAN, Erving: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
- GRANOVETTER 1988
GRANOVETTER, Mark: A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő* 3. (1988) 39–60.

GRANOVETTER 2008

GRANOVETTER, Mark: The Strength of Weak Ties. In: Linton C. FREEMAN (ed.): *Social Network Analysis. Vol. 4.* Sage Publications, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore, 2008. 169–189.

HABERMAS 1996

HABERMAS, Jürgen: *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy.* Polity Press, Cambridge, 1996.

HABERMAS 1987

HABERMAS, Jürgen: A kommunikatív cselekvés elmélete. Szerk.: RÉNYI Ágnes–SOMLAI Péter, ford.: FELKAI Gábor–KIRÁLY Edit. ELTE, Budapest, 1987 (*A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa*)

HABERMAS 1993

HABERMAS, Jürgen: Remarks on Discourse Ethics. In: HABERMAS, Jürgen: *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics.* The MIT Press, Cambridge, 1993. 19–111.

HABERMAS 2001

HABERMAS, Jürgen: *A kommunikatív etika. A demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és a társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete.* Új Mandátum, Budapest, 2001.

KNOKE–KUKLINSKI 1982

KNOKE, David–H. KUKLINSKI: *Network Analysis.* Beverly Hills: Sage Publications, 1982.

LAUMANN 1988

LAUMANN Edward O.: A városi társadalmi struktúra formái. *Szociológiai Figyelő*, 3. (1988) 15–20.

LUHMANN 1995

LUHMANN, Niklas: *Social Systems.* Stanford University Press, Stanford, 1995.

MARX 1957

MARX, Karl: A moselvidéki író-tudósító igazolása. *Karl Marx és Friedrich Engels művei* 1. köt. Kossuth Kiadó, Budapest, 1957.

MARX, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978

MARX–ENGELS 1977

MARX, Karl–ENGELS, Friedrich: *A német ideológia.* Marx és Engels válogatott művei (1–3.) 3. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.

PARSONS 1951

PARSONS, Talcott: *The Social System.* Free Press, New York, 1951.

PARSONS–SHILS 1951

PARSONS, Talcott–Edward A. SHILS: Values, Motives, and Systems of Action. In: PARSONS, Talcott–Edward A. SHILS (eds.): *Toward a General Theory of Action.* Harper and Row Publishers, New York, 1951. 45–275.

PARSONS–SHILS 1988

PARSONS, Talcott–SHILS, Edward A.: A társadalmi rendszer. In: NÉMEDI Dénes (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). ELTE, Budapest, 1988. 5–37. (*Szociológiai Füzetek* 45.)

PATTISON 1994

PATTISON, Philippa: Social Cognition in Context. Some Applications of Social Network Analysis. In: Stanley WASSERMAN–Joseph GALASKIEWICZ: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences.* Thousand Oaks, London; Sage Publications, New Delhi, 1994. 79–109.

REX 1961

REX, John: *Key Problems of Sociological Theory.* Routledge–Kegan Paul, London, 1961.

- SCHUTZ 1962
SCHUTZ, Alfred: *The Problem of Social Reality. Collected Papers, I.* Martinus Nijhoff, The Hague, 1962.
- SCHUTZ 1964
SCHUTZ, Alfred: *Studies in Social Theory. Collected Papers, II.* Martinus Nijhoff, The Hague, 1964.
- SCHÜTZ–LUCKMANN 1984
SCHÜTZ, Alfred–LUCKMANN, Thomas: Az életvilág struktúrái (Részletek). In: HERNÁDI Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 269–320.
- SCOTT 2009
SCOTT, John: *Social Network Analysis: A Handbook.* Sage Publications, London, 2009.
- SZCZEPANSZKI 1968
SZCZEPANSZKI, Jan: *A szociológia alapjai.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- TARDOS 1995
TARDOS Róbert 1995: Kapcsolathálózati megközelítés: Új paradigma? *Szociológiai Szemle* 5. (1995)/4. 73–80.
- TÖNNIES 1983
TÖNNIES, Ferdinand: *Közösség és társadalom.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983
- WEBER, 1987
WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- WELLMAN
WELLMAN, Barry: Structural Analysis. From Method and Metaphor to Theory and Substance. In: John SCOTT (ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology.* Vol. I. Routledge, London–New York, 2002. 81–122.
- WINCH 1988
WINCH, Peter: *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- WRIGHT 1987
WRIGHT, George H.: Magyarázat és megértés. In: BERTALAN László (szerk.): *Magyarázat, megértés és előrejelzés.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1987. 43–210.

MISKOLCI EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR